

FORUM

MŰVELŐDÉS A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KOSÁRY DOMOKOS KÖNYVÉRŐL

Külön öröm a jószándékú, építő kritikus számára, ha valamely új tudományos mű nem csupán a maga egyedi mivoltában, tartalmi súlyában jelent új értéket, szakmai gyarapodást, de túl ezen, jelzi egyben az illető szakma (jelen esetben a magyar történetírás) pozitív irányban való fejlődését is. Tudnivaló, hogy ez nem könnyű dolog, hiszen – éppen történelmi-társadalmi tudományokban – a marxizmus követelménye olyan magasra helyezett mérce, melyet már nagyon sokan „leverték”, hol jobbról, hol balról futva neki a magasságnak. Biztos, hogy a neves szerző, valamivel bőbeszédűbb előszóban, mind a „Habent sua fata libelli,” mind a „Historia calamitatum mearum” címei jegyében érdekes és fontos dolgokat mondhatott volna el a jobb megértés kedvéért -- de ez már a 20., nem pedig a 18. század művelődéstörténetének illetékessége alá tartozik.

Helyette a kritikusnak kell elmondania azt, ami e mű érényeinek és hibáinak objektív értékeléséhez szükséges, túl magán a szövegen, amely végső soron önmagáért áll helyt. Kosáry műve, lévén művelődéstörténet, a maga nemében, a maga műfajában hiánycikk. Ismeretes, hogy legújabbkori történetírásunkban a kultúrhistoria nem tartozott a népszerű, intenzíven művelt és támogatott műfajok közé.

A felszabadulással kezdődő forradalmi változások, a radikális politikai és gazdasági változások logikus módon hoztak létre a kulturális életben is olyan változásokat, melyeket olyan erős ideológiai kötésű tudománynak, mint a történetírás – az

átlagosnál nagyobb mértékben kellett követnie. Természetes tehát, hogy a felszabadulás után a történeti tudományoknak az az ága került leghamarabb előtérbe, majd túlsúlyba, amely tárgyi és ideológiai szempontból eleve legszélesebb fronton érintkezett a materialista történetfelfogással: a gazdaságtörténet. Ugyanezen indokokból következett viszont a megfordított folyamat is, hogy ti. a művelődéstörténet, eszmetörténet, pszichológia stb. valósággal anathéma alá került, hiszen több, mint gyanús rokonságban állt a levitézlett fasiszta rendszer uralkodó történelemfelfogásával, az ún. szellemtörténettel (amely tudvalevőleg antimaterialista módon a szellemi tényezőkből vélte levezethetőnek a társadalmi mozgás, fejlődés más tényezőit). Közvetlenül a felszabadulás után ez a „kiátkozás” oly mértékű volt, hogy a politikai- és gazdaságtörténet monopolhelyzete szinte elnyeléssel fenyegette a történeti diszciplínák összes többi ágát, együtt a többi társadalomtudomány (szociológia, pszichológia stb.) kellő művelésével. Végül is magának a tudományok fejlődéséért felelős Akadémiának kellett vállalnia a népszerűtlen feladatot, hogy felhívja a figyelmet az egyoldalú fejlődés tudományos és politikai veszélyeire: az 50-es évek eleitől kezdve a Filozófiai és történeti tudományok Osztálya, bár halk és általánosító formával tompított módon – egyre sűrűbben veti fel a „szubjektív tényezők objektív társadalmi fontosságának” kérdését. És bár a helyes felismerések térhódítása jóval lassúbb és nehezebb, mint a téves koncepcióké – mégis egyre inkább szóhoz jutottak az elhanyagolt diszciplínák, s ma már ott tartunk, hogy az egykor exkommunikált művelődéstörténet nem csupán szalonképes lett, de egyenest divatcikké vált – ami persze magában rejti a felhígulás veszélyét, hiszen a kultúrhistoria nagyon munkáigényes diszciplína, melynek eredményes művelése több területről származó igen sok részismeretet kíván (vagyis az egyre többet emlegetett interdiszciplinaritást), ugyanakkor megkívánja a számos és heterogén „centrifugális” részlet együttlításának, a szintézisnek a képességét is. Ez pedig még ritkább történetírói

erény, mint a szakma másik alapkövetelménye: a korszakra jellemző tények gazdag és elmélyült ismerete.

Ebben az összefüggésben mérhető le Kosáry Domokos könyvének igazi jelentősége: mint első monografikus terméke a végre mégis megszületett magyar művelődéstörténetnek. Növeli a mű jelentőségét, hogy a készülő marxista Magyarország története 18. századi kötetének részeként készült el. Mivel azonban ennek a demokratikus történeti szintézisnek az elkészülése igen nagy vállalkozás: a mű egésze csak évek múlva fog elkészülni, hiszen mindezideig csak három kötete jelent meg. A készülő nagy kollektív munkának is hasznára lesz, hogy Kosáry ezzel az önálló, monográfiával is felérő kötettel most kiugrott a sorból, hiszen egyrészt égető szükségletet elégít legalább részben ki, másrészt művének fogadtatása, kritikai visszhangja komoly tanulságokat jelenthet a szintézisnek még ezután megjelenendő kötetei számára. Olyan tanulságokat, melyeket az ugyancsak most és ugyancsak nagy nehézségek közt készülő Irodalomtörténet második, javított kiadásának szerkesztői és szerzői is nagyon jól fognak hasznosítani.

A könyv legnagyobb értéke az a páratlan gazdagság, amely Kosáry fölényes birtokában van, amely előtt barátnak, ellenfélnek egyaránt tisztelettel kell meghajolnia, mert az adatoknak, tényeknek, összefüggéseknek ez a gazdagsága nem egyszerűen a régimódi adatgyűjtő szorgalom (egyébként önmagában sem megvetendő) eredménye, hanem egy kutatói szenvedélyben megalkotott életmű kézzel fogható dokumentuma. Aki valaha megpróbált a 18. századi magyar műveltség írásbeli vagy egyéb dokumentumaihoz közelebb férkőzni, megküzdeni a jórészt latin nyelvű, tartalmukban legtöbbször teológiai ötvözetű, bár tudományos szándékú műveknek sokszor igen kevés, de ilyen vagy amolyan irányban legtöbbször konformista mondanivalóját megismerni – csak az tudja igazában értékelni azt, hogy: íme valaki, aki tényleg elolvasta a 18. század magyar irodalmát és a század magyar műveltségére vonatkozó teljes(!) irodalmat. Ez nem csupán mint teljesítmény, mint eredmény

kivételes, de túl ezen, mint metodikai, tudományetikai példamutatás is fölöttébb aktuális, különösen a fiatal, ambiciózus kutatók számára. Furcsa paradoxája ugyanis napjaink tudományos közéletének, hogy folytonosan panaszkodunk az „információ-robbanás” okozta nehézségekre, de ugyanakkor nem használjuk fel, nem foglaljuk kritikai szintézisbe a téma, vagy a szakma újabb eredményeit: a téma új kutatói nem építenek a már meglevő eredményekre, sőt nemegyszer rosszul megírják azt, amit előttük mások már sokkal jobban megírtak.

Ez a veszély Kosáry munkamódszerét nem fenyegeti. Sőt: az az imponáló gond, amellyel a magyar 18. század direkt és másodlagos irodalmát emberileg lehetséges és kritikailag elérhető teljességgel egybegyűjti és egybefoglalja – magas és ritka tudományos etikára vall és túlzás nélkül tiszteletre méltónak nevezhető.

Persze az így összegyűlő nagy értékű művelődéstörténeti „anyag” csak tovahömpölygő áradat maradna, ha nem fognák szilárd, világos, a laikus által is áttekinthető pontok közé valamely logikus kategóriarendszer koordinátái. Ezek persze nem lehetnek a történetfilozófiai spekuláció ódon vagy akár divatos fogalmi fikciói, hanem csakis olyan kategóriák, melyeknek hitelességét, adekvát voltát a kultúra életében valóban meglevő vonatkozási és vonatkoztatási rendszerek reális létezése igazolja. Kosáry a maga kultúra-koncepcióját (amelytől művének a szerkezete nagymértékben függ) nem hosszas fejtegetésekkel vezeti be, hanem ezt részben a filozófusokra bízva (kissé nagyvonalúan), részben saját művének hatalmas bizonyíték tömegére, jogosan gondolván, hogy akit ennyi érv nem győz meg, avval nem érdemes elméleti vitát folytatni.

A könyv szerkezetét átfogó alapfogalom „a 18. század”. Bátran mondhatná egy fogalmi pontosságot követelő kritikus, hogy az évszázad nem művelődéstörténeti, hanem naptári fogalom. A kollektív munkával készülő szintézisekkel együttjáró kellemetlen, de – úgy látszik – nélkülözhetetlen periodizációs viták azt mutatják, hogy a periodizáció kérdése mögött súlyos

történetfilozófiai, sőt ideológiai és politikai problémák várnak még megoldásra. Ezeknek tisztázásáig az óvatosabb történészek, akár félélnékből, akár igényességből, megmaradnak a semlegesebb naptári felfogás mellett, már csak azért is, hogy elkerüljék az átlag-szellemtörténészeknek azt a tipikus hibáját (amit egyébként maga Horváth János is bírált), hogy a történelmi folyamat egy-egy jellegzetes, de nem általánosan meghatározó tartalmi elemét teszik meg az egész korszak nevének. A neutrális, naptári korszakjelölésre jellemző tény, hogy a polgári nyugat-európai történetírásnak két olyan tekintélyes szakfolyóirata is van, amely címként megelégszik egy-egy század nevével. (A francia „XVIIe Siècle” és az angol „XVIIIth Century Studies.”)

Ha Kosáry könyvének címe kelthetné is ezzel kapcsolatban azt a gyanút, hogy a szerző is beleesik abba a hibába, amit történet- és irodalomtörténetírásunk hagyományos és nehezen gyógyuló „filozófiátlanságának” szoktunk nevezni: művének tartalma és szerkezete azt mutatja, hogy nem erről van szó, hanem arról a filozófiai szempontból nagyon is indokolt metodológiai állásponttól, hogy a „*principia non sunt praeter necessitatem multiplicanda*”, vagyis nem szükséges az elméletek számát szaporítani, különösen ma, mikor az erre elsősorban hivatott filozófusok maguk is bizonytalanságban leledznek, többek között éppen a történetfilozófia alapkérdéseiben.

Kosáry jól tudja, hogy a 18. század üres naptári keret marad akkor, ha nem jellemzi valamiképpen azokat a kulturális „tartalmakat”, melyek ezt a keretet a maguk kultúrhistoriai valóságával kitöltik. Mivel nem politikai történetet ír és a gazdasági-társadalmi alaphoz való kötődés közelmúlt szektás túlzásait is módszeresen, tudatosan el kívánja kerülni: leginkább elfogadhatónak azt találja, hogy két *kultúrhistoriai* kategóriával jellemzi a század első és második felének műveltségét. Ez a két kategória a *barokk* és a *felvilágosodás*. Az egyik művészettörténeti stílusváltozat, a másik alapvető eszmetörténeti kategória, a magyar történelem naptári adataival kifejezve:

1711–1750 és 1750–1790. Mikor úgy látjuk, hogy Kosáry itt egy eszmeáramlatot vagy egyenest egy művészi stílusirányzatot tesz meg egy-egy egész történeti korszak névadójának: ne siessen a kritikus annak gyors és olcsó metodológiai „leleplezésével”, hogy íme: itt a szellemtörténet klasszikus iskola-példája, mikor a történész szellemi tényezőkből, a kulturális felépítmény ilyen vagy olyan részeiből „vezeti le” egy korszak teljes történeti egészét.

Ilyen olcsó támadási felületet nem nyújt Kosáry a mégoly „éber” kritikuskak sem. Míg ugyanis – mint erre már céloztunk – bölcs óvatossággal elkerüli a történetfilozófiai-metodológiai-ideológiai vitákat és nem kívánja történész létére és egymaga elvégezni azt az igen igényes munkát, amelyet filozófusainknak kellett volna már réges-régen elvégezniök: annyit mégis vállal, hogy az ún. szellemtörténetnek itt szereplő típushibáját tudatosan megtagadja és önmagától – joggal – elhárítja. Amennyire helyes is ez önmagában, annyira helytelen (s ez legyen első kritikai megjegyzésünk Kosáryval szemben) a típushibát (ld. 78. és 648.) éppen Szerb Antal példája szemléltetni, mert ha volt a bűnös magyar szellemtörténetnek progresszív „baloldala” is, akkor éppen ezt a vonást kell Szerb Antal tiszta alakjáról megjegyeznünk, nem pedig reá háritanunk egy olyan világnézeti terhet, amelyet Van Tieghem-től Thienemann Tivadaron, Zolnai Bélán, akár Németh Lászlón vagy Farkas Gyulán keresztül sok mindenkinek viselnie lehet és kell, de Szerb Antalnak semmiképpen sem!

Azért szükséges megtennünk ezt a korrekciót, mert Kosáry nagy művét éppen az igazságos értékítéletre való kérlelhetetlen törekvés jellemzi mindvégig. Talán különösnek hat, hogy tudományos műnél ezt külön hangsúlyoznunk kell hiszen mi más lenne a tudomány elvitathatatlan célja, mint éppen az igazság? Hogy ezt itt és most külön is ki kell emelnünk, annak oka, hogy túl minden történetírás eredendően „világnézeti”, ideológiai természetén, a 18. századi magyar és európai történelem különösen terhelt világnézeti értékproblémákkal, melyek

között eligazodni és az olvasót eligazítani súlyos és felelős kritikai feladat.

Tudjuk, hogy éppen ezeknek az értékrendszereknek a megítélése nagymértékben függ magának a szerzőnek a legbensőbb filozófiai meggyőződésétől de ez egyáltalán nem kívánja meg, hogy a történész pl. Diltheyt, Toynbeet, vagy Spenglert követve végső történetfilozófiai rendszert konstruáljon értékfelfogásának elfogadtatására. Sőt: gyakorta egyszerűen a használt terminológia önmagában elárulja, hogy a történész szíve melyik oldalon dobog és miben látja egyáltalán az emberiség történetének értelmét. És ez alól a legóvatosabb szaktörténész sem bújhat ki és nem utalhatja át e világnézeti, ideológiai terhet a filozófusok számlájára, hiszen, jól tudjuk, hogy az ilyen filozófiátlanlás már magában véve is telivér filozófia, csak éppen szemérmes, félenk vagy fölényeskedő formában.

Említettem már, hogy bár bevezető fejezetében Kosáry könyve nagyon gondosan, igényesen foglalkozik a kultúra és kultúrhistoria definíciójával és metodológiájával, de részletesen nem keveredik bele a kérdés késhegyig menő bonyodalmaiba – e vonatkozásban is bölcsen tartva magát minden jó (tudományos) írásmű klasszikus arany szabályához: „im Masse zeigt sich der Meister”.

Hogy vállalkozásának tényleges eredményeit és értékeit félre ne interpretáljuk, ahhoz szükséges még egy megjegyzést fűznünk, éppen a terminológia kérdésében. Ismételjük, hogy éppen a gondolkodás és a nyelv szerves összetartozása miatt a használt terminológia és a vele kifejezett tartalmi, eszmei koncepció egymástól csak bizonyos mértékben választható el, hiszen – éppen a társadalomtudományokban – sokszor már magában is meghatározza, jelentéstani korlátok közé szorítja magát az eszmei, világnézeti mondanivalót is. Ugyanakkor hiba az is, ha terminológia és eszmei tendencia kapcsolatát annyira szorosnak véljük, hogy egy bizonyos gondolatrendszert csakis ugyanazon terminológia révén gondolunk egyértelműen kifejezhetőnek.

Fontos mindezt Kosáry könyvét elemezve hangsúlyoznunk, nehogy hibáztassuk az általa használt, néha nálunk szokatlan terminológia miatt a mű eszmei mondanivalójának helyét és rangját a mai magyar és nemzetközi történetírás értékrendjében. Kosáry ugyanis nem szívesen használja a marxista történetírás „hivatalos” terminológiáját s így egykönnyen olcsó támadási felületet nyújthat olyan kritikusoknak, akik ezért egykettőre fejére olvashatják a vádat, hogy az eltérő terminológia miatt egész koncepciója is eltér a történelmi materializmus szilárd történetfilozófiájától. *Gyakorlati* szempontból okozhat nehézségeket (de ez már a szerző baja) hogy az olvasó elsősorban a marxista fogalomkészletben járatos, ez az amit különféle formában és mélységben elsajátított; *elméleti* szempontból, vagyis ami a mű végső eszmei mondanivalóját, világnézeti hovatarozását illeti: arról az értő olvasó örömmel fogja megállapítani, hogy a szokványos terminológiától való eltérés nem jelenti a marxista történet szemlélettől való lényegi eltérést. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja, hogy valóságos konkordancia állítható fel a Kosáry által használt terminológia és annak marxista tartalma között. Ahol pl. a szerző a „műveltség szektorairól” szól, ott a társadalmi tudatformákat elemzi, ahol az „angol, a francia, vagy a német modell”-ről beszél, ott az illető népnek a polgári fejlődéséhez való viszonyáról, a társadalmi formációk változatairól stb.

Az a háromdimenziós kategóriarendszer, melynek segítségével Kosáry a maga hatalmas művelődéstörténeti tényanyagát átvilágítja, lehetővé teszi számára, hogy minden kulturális jelenségnek a tartalmát, megjelenési formáját és az osztályharcban betöltött szerepét értékelő módon elemezze. Ezzel pedig eleget tett a marxista művelődéstörténet tárgyi és eszmei célkitűzéseinek.

Túljutva ezeken a kritikai aggályokon: az értő és szakértő olvasó kétségkívül azt az összebenyomást fogja érezni, hogy Kosáry műve eredeti és nagyszabású alkotás, nagy tudású történész és (Erdei Ferenc kifejezését használva) próbált ember

érett, felelős alkotása. Ezzé teszi elsősorban az az egyre ritkább erudíció, amely a 18. század magyarországi műveltségének minden területét át tudja tekinteni és összefüggésrendszerének minden bonyolultsága ellenére világos összképben tudja ábrázolni. Hogy ez az összkép teljességre törekvő gazdagsága ellenére is világos és világossága ellenére is gazdag: ezt örömmel fogja megállapítani e könyvnek minden olvasója, aki a tudományos írásműben is elsősorban az igazságot, a valósághoz való hűséget keresi és becsüli.

És ugyanezt fogja becsülni e műben nemcsak a „nyájas olvasó”, de a nem mindig nyájas szakmai kritika is. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert mióta Kolozsvári-Grandpierre Emil halált megvető bátorsággal le merete írni, hogy a magyar irodalom története voltaképpen írói klikkek története: azóta kimondhatjuk azt is, hogy a tudományos közvélemény, egy-egy szakma benső értékrendje is a különféle csoportok szimpátiái és antipátiái szerint oszlik meg, vagyis eléggé kiszámíthatatlanul.

Ennek ellenére sok objektív érv szól amellett, hogy Kosáry könyve – belső értékei révén – át tudja lépni a csoportok kohézióinak ezeket a demarkációs vonalait. Ennek az optimista kívánságnak az indoka meglepően egyszerű: Kosáry e könyve megalkotásakor puritán szigorúsággal tartotta magát a tudományos tényismeret gazdagságának és elmélyült elemzésének klasszikus követelményeihez. Szerb Antal ezt, a maga bűbájos ironiájával úgy mondta volna: „Végre egy szerző, aki végigolvasta a XVIII. századot!”

Nincs tehát Kosárynak valamiféle titka, hogy olyan művet tudott alkotni, amelyről a legszigorúbb kritikus is (beleértve a legszigorúbbat, mai fiatalságunkat is) kimondhatja a ritkán használt, magas intellektuális névértékű jelzőt: magisztrális alkotás!

A dicsérő jelzők halmozása helyett hasznosabb, ha a kötet néhány olyan vonatkozására hívjuk fel a figyelmet, amely „első látásra” nemigen tűnhet szemünkbe, de távolabbra te-

kintve mégis különálló, eredeti jelentőséget ad a műnek. A ma olyan sokat emlegetett interdiszciplinaritást illetően irigyen kell megállapítania minden érdekeltnek, hogy a művelődés történetével foglalkozó diszciplínák egybenlátása e műben több mint módszertani elmélet: olyan gyakorlati próbatétel, melynek pozitív visszhangzása távolabbra fog továbbgyűrűzni az érdekelt szakmák körében.

Kosáry sikeres szintézisének egyik „titka”, hogy a rokon-szakmák eredményeiből elsősorban azokra épít, amelyek hasonló módszertani szigorral jöttek létre, mint a saját követ-keztetései. Elsősorban a történészek és irodalomtörténészek újabb eredményeire kell építenie, a téma természeténél fogva, azaz volens-nolens két olyan diszciplínára, amely mindegyike a már említett hagyományos filozófiátlanságban leledzik ha-zánkban. Ebből ered történetírásunk bizonyos ökonomizmusa, irodalomtörténetünknek – újabb keletű – formalizmusa: mind az autark gazdaságtörténet, mind az ugyancsak egyoldalú spe-kuatív esztétizmus nehezzé teszi eredményeinek szerves be-illesztését egy művelődéstörténeti összkép egészébe. Kosáry – és ebben jómaga is követi szakmája filozófiátlan hagyományát – nem folytat filozófiai vitát ezekben a bonyolult módszer-tani-ideológiai kérdésekben, hanem azt az utat követi, hogy csak azokat az eredményeket fogadja el, amelyek a magáéhoz hasonló szigorú forráskritikai alapon jöttek létre. Ily módon minden szervezeti, intézményes vagy szerkesztési forma nélkül olyan új eredmények gazdagítják a Kosáry-féle szintézist, melyek a maguk forráskritikai alaposágával és igényességével nemcsak hitelessé, de egészen újszerűvé teszik a 18. század műveltségéről alkotott képünket, hiszen a történettudomány-ban újat alkotni, sőt valami újnak a megalkotásához hozzájá-rulni csak az tud, aki áldozatos munkával a tényeket és a forrásokat közvetlenül tanulmányozta. Nem véletlen, hogy Kosáry „főmunkatársai” (vagyis akiknek új eredményeire leg-többet épít) valamennyien olyan kutatók, akik maguk is levél-tárban, könyvtárban, múzeumban tanulmányozták a kulturális

múlt dokumentumait, vagyis úgy jutottak új eredményekhez, hogy aszkétikus forráskutatás és bátor, kreatív forráskritika alapján valami újat és eredetit tudtak hozzáadni addigi tudásunkhoz. Ilyennek történészeinknek és irodalmárainknak csak egy kisebb része mondható, s ezért új eredményeik újszerűsége miatt rendszerint szakmájukon belül is csak lassabban és csak szűkebb körben válnak közismertté, logikus következményeként a hírnévképződés művelődéslélektani szabályainak. Viszont egy történeti korszak szerves egészébe illesztve jelentőségük megnő: a monografikus rész egy szintézis egészének nagyobb nemzeti és nemzetközi összefüggésrendszerébe kerülve új szint és távlatot nyer.

Így épít Kosáry pl. H. Balázs Évának a szabadkőművesség osztrák és magyar szerepére vonatkozó új és gazdag eredményeire, amelyek túl a szerzőnek a szabadkőműves Berzeviczy Gergelyről szóló korábbi monográfiáján ezúttal ennek a fontos felvilágosító mozgalomnak újabb osztrák vonatkozásait tárja fel. A szabadkőművesség kitűnő példa a Kosáry-féle „háromdimenziós” kategória-rendszer „társadalmi tengelyének” illusztrálására, a kultúra különféle „szintjeinek” reális bemutatására. Fontos szerephez jutnak továbbá – az újabb irodalomtörténeti kutatások közül – Szauder József, Klaniczay Tibor és Köpeczy Béla eredményei, melyek a magyar 18. század eszmei mozgalmait és stílustörekvéseit új módon kapcsolják be az európai gondolkodásnak nemcsak akkor adott egészébe, de a humanizmusból és reneszánszból való eredet eszmetörténeti főáramlataiba is. Külön figyelmet szentel Kosáry Tarnai Andor eredményeinek is; mindez nem csupán a Habsburg-monarchiától függő 18. századi magyar gondolkodás és a magyar tudományos nyelv kérdését világítja meg új oldalról, de az összeurópai felvilágosodás színeképét is gazdagítja; mindezeket Kosáry úgy integrálja művelődéstörténeti összképpé, hogy a magyar barokk és a magyar felvilágosodás szerves része a reneszánszsal kezdődő kapitalizálódásnak és annak nyomában a gondolkodás elvilágiasodásának, de – és ezt igen

fontos hozzátennünk – nem egyszerűen az Itáliában és Nyugat-Európában kezdődő fejlődésnek utánezata és átvétele, hanem a maga sokat emlegetett elmaradottságában is (sokszor éppen ezért): önálló modell, melynek Európa-szerte közelebbi vagy távolabbi rokonai vagy hasonlóságai akadnak, de azonosnak egyikkel sem mondható. Éppen ebben, a kultúrhistoriai komparasztika kérdésében kell megfogalmaznunk Kosáry könyvének legfontosabb eredményét: hogy a 18. századi művelődés történetében sajátosan magyar „modell” létéről kell beszélnünk, a kulturális felépítménynek egy olyan specifikumáról, amelynek mélyen kell gyökereznie hazánk társadalomtörténetében. Első lépésnek ebben az irányban a három „kulturális szintnek” többé-kevésbé következetes megkülönböztetését kell tekintenünk. Ez voltaképpen a társadalmi-gazdasági alap és a kulturális felépítmény viszonyának az eddiginél differenciáltabb elemzésére tesz konkrét kísérletet s ezzel a vonatkozó szaktudományoknak juttat fontos új kutatási feladatokat, de mint jól megalapozott művelődésszociológiai kísérlet elvi, ideológiai szempontból is figyelemre méltó. Szerencsére a „barokk” esetében ez teljesen meggyőző, mert pl. az építészet terén már eddig is teljes joggal lehetett és kellett pl. paraszbarokkról beszélnünk. Kevésbé világos már a „felvilágosodás” vagy a rokokó szinteződése, ahol – úgy érezzük – hogy az iparművészet tényeire bátrabban építhetett volna Kosáry, hiszen pl. Szabolcsi Hedvig, általa is ismert bútortörténete szilárd bázist adott volna ahhoz, s ez egyben jó átmenetet jelenthetett volna a mindennapi élet, (valljuk be, kissé elhanyagolt) művelődésszociológiai kérdéseéhez is, ami hozzá még modern is lett volna, a szónak jó, metodológiai értelmében (amit nem mindig mondhatunk el a „mentalité”-kutatás eddigi hazai kísérleteiről).

A gondolkodásmódnak, a szellemtörténészek által (Dilthey óta) oly könnyedén világnézetnek nevezett tudati jelenségkörnek a különféle társadalmi rétegekhez, csoportokhoz, osztályokhoz való kötődése a 18. században különösen fontos

művelődéstörténeti probléma, éppen ebben a században, azoknak az ugyancsak forradalmi változásoknak a nyomán, melyeket a feudalizmust legyőző polgári társadalmi rend „szép új világa” hozott az emberiségnek.

Nem azért volt különös jelentőségű éppen ez a század, mert (ahogy szokták mondani) tipikus, valóságos, átmeneti korszak volt, hiszen a maga módján minden korszak átmenet valamiből valami másba – hanem azért, mert az összes korábbi formációktól eltért abban, hogy (legalábbis elvben) függetlenítette magát a vallásos kötöttségektől.

Így különbözik egymástól a barokk és a felvilágosodás. Ez pedig a szokottnál nagyobb eszmei terhet ró a század kulturális változásainak kutatójára, hiszen a mélyen vallásos barokk és a valésellenes felvilágosodás két külön világot egyaránt ismernie kell ahhoz, hogy ezeknek az ellentétes erőknek a vitáját érteni és értékelni tudja.

Maga az évszázad a szokottnál jóval terheltebb ellentmondásokkal és önellentmondásokkal, feszültségekkel és paradoxákkal. Ilyen kifejezések, mint „felvilágosult abszolutizmus”, „reformkatolicizmus” és hasonlók annyira önellentmondók, hogy logikai mesterünk, Pauler Ákos nyomán bizvást rájuk olvasható volna a „*contradictio in adiecto*” (alsó szinten: fából vaskarika) logikai botlásának hibája, akárcsak a „galamblelkű hóhér” vagy egyéb abszurdumokra. Ezekben a nehéz, mondhatjuk végső kérdésekben nyíltan állást kell foglalnia annak is, aki egyébként jó okkal tartózkodik a filozófiai vitáktól, ismerve azok hajlamát az ortodoxiára és dogmatizmusra.

Kosáry művének eszmei mondanivalójáról van tehát végül is szó, arról, hogy a vitán felül nagyértékű tudományos tényanyag milyen eszmei tendenciákat hordoz és sugall, lévén történelem: vajon minek a tanítómestere?

Explicit történetfilozófiára, mint mondtuk, Kosáry nem vállalkozik, s ez érthető. Amin azonban a művében rejlő, implicit értékrendet illeti: erre nézve a műve félreérthetetlen, világos választ ad. Egyrészt a végső értékelésben, mikor a

barokkot egy hanyatló társadalmi rend hanyatló kultúrájának tartja, szemben a felvilágosodással, amely önellentmondások dolgában ugyancsak bővelkedik, de lényegét, az emberi szabadsághoz való alapviszonyát és a fejlődésre irányuló tendenciáit félreérthetetlenül pozitívnak tartja és vallja (712–4.). Talán még fontosabb az, amit e vonatkozásban szerzőnk Szekfü Gyuláról, egykori tanítómesteréről mond, arról a történésről, akinek éppen a barokk, a refeudalizáció és rekatolizáció kérdésében, a Habsburg-monarchiához való viszonyunkra vonatkozóan voltak nagyhatású, de fölöttébb problematikus eszméi és téveszméi. Nagyhatású emlékének árnyéka óhatatlanul rávetült éppen legjobb tanítványainak alakjára is; Kosáry, megőrizve a mesternek kijáró tapintatot, puritán világossággal mondja ki jelen álláspontját, élcsen szembenállva egykori mesterével:

„a mai olvasó, ha Szekfü szövegét – és nemcsak késői bírálóiét – valóban lapozni kezdi, talán inkább azon fog meglepődni, hogy még mindig mennyi azonosulást talál benne a magyar rendiséggel és annak olyan egykorú vezetőivel, akik – a Habsburg-monarchiát és a rendi kompromisszumot elvben elfogadva – határozottan a rendi „nemzeti” hagyományok hívei voltak. *Szekfü koncepciója* . . . nem a Habsburg-kérdés, hanem *a felvilágosodás megítélésében tévedett. Abban, hogy a felvilágosodás ellen foglalt állást*” (36.).

A főnemesség „a felvilágosodás és a szabadkőművesség hatására” elfordult a vallásos, szilárd erkölcsöktől, s ezzel az ország romlását idézte elő. Akárcsak a régi Hóman–Szekfü Thienemann által írt egykori fejezetét olvasnánk, amely *Erasmus* racionalista humanizmusát vádolta meg azzal, hogy tolerancia-gondolata „a vallási közömbösség szörnyű mérgével” fertőzte meg a magyar gondolkodást s lett ezzel okozója a Mohácsi vésznek!

Ha erre gondolunk, hogy ma is akadnak filozofálók, akik a felvilágosodásra próbálják háritani a fasiszta terror előkészítésének terhét, vagyis a tolerancia klasszikus eszmevilágát az intolerancia, az antihumanista barbárság felsőfokának próbál-

ják megrágalmazni: akkor látjuk, hogy milyen ideológiai horderejű az olyan világos, őszinte és egyértelmű állásfoglalás, melyet Kosáry könyve képvisel a progresszió oldalán, ezúttal is szembefordulva a jobboldali obskurantizmussal, amely Erasmus humanizmusától a felvilágosodás racionalizmusáig ívelve szembefordul a haladás gondolatával és kísérletével.

Hogy a felvilágosodásról való nyílt, világos és gazdagon megalapozott beszédnek a nemzetközi tudományosság számára is van jelentősége, azt a Mátrafüredi-konferencián kívül (amely Köpeczy Béla rendezésében jött létre) most Kosáry kötete is bizonyítja. Az a mód ugyanis, ahogyan a szerző az NDK-ban működő osztrák történésznek, a Nationalpreisträger Eduard Winternek a tévedéseivel szembeszáll, példa lehet arra, hogy miként lehet tudományos toleranciával, de mégis világos kritikával érvényre juttatni az igaz álláspontot a nyilvánvalóan tévessel szemben. Winter jónevű, termékeny történetíró, aki előszeretettel foglalkozik az ún. átmeneti korszakok eszmétörténetével, a kései barokk, a korai felvilágosodás, a jozefinizmus stb. elemzésével, tehát szükségképpen szembe kell néznie, különösen a 18. században az olyan radikális eszmei konfliktusokkal, mint a vallás és a tudomány ősrégi küzdelme, amelynek kulminációs szakasza éppen a barokk és a felvilágosodás.

Eduard Winter maga exjezsuita, aki éveket töltvén számos európai levéltár kutató termeiben, majd a berlini Humboldt Egyetem Kelet-Európai Történelem tanszékén: objektív és szubjektív oldalról egyaránt jól ismeri a jezsuitizmus, a Vatikán, a katolicizmus történetét. Jól dokumentált művei gazdag tényanyagot téves eszmei orientáció alapján dolgoznak fel, s ezek a művei, szerzőjük tudományos tekintélye és politikai jóhiszemősége alapján, eléggé széles körben hatottak az eszmék történetének kutatóira, elsősorban az érdekelt Kelet- és Közép-Európában s így nálunk is.

Kosáry már évek óta bírálta Winter tévedéseit, jelen művében azonban nyíltan és világosan levonja vitájuk konzekvenciáit, hiszen a felvilágosodás alapkérdéseinek tisztázásához,

a további kutatások helyes eszmetörténeti programjához nélkülözhetetlen immár az eléggé elterjedt alaptévedések világos és radikális cáfolata.

Winter azt a hibát követi el, hogy az ausztro-szlavizmus problematikus irányzatának hatása alatt a „korai felvilágosodás”, majd az egész felvilágosodás kultúrhistoriáját a Habsburgmonarchia osztrák, német és szlávok lakta területeire korlátozza. Ez nem csupán a magyar „nemzeti becsület” megsértése, hanem az egyetemes történet felvilágosodás-konceptióját is alaposan elferdítő tévedés, amennyiben a tényleges felvilágosodás konkrét elemzése helyébe a „német szláv találkozás” absztrakt és fiktív közös nevezőjét hozza. (Meg kell dicsérni ezzel kapcsolatban Kosáry önuralmát, hogy nem teszi szóvá e téves eszme magyarázatául, hogy a tudós szerzőnek exjezsuita múltja miatt kellett a „német szláv találkozást” hamis reaktualizálás árán is túlhangsúlyoznia . . .) „E módszerrel azután, írja Kosáry, valóban sikerül a XVIII. sz. magyar művelődését valami alig létező, mellőzhető jelenségtörmelékékké szétmorzsolni.” (262.)

„A koncepció Magyarországot érintő kihatásai külföldi bírálóknak is feltűntek (Hans Wagner, 1967.), de hazai kutatóinknak, úgy látszik nem . . . Örömmel kell megjegyeznünk, hogy a szerző legújabb munkájában (Winter: Barock, Absolutismus u. Aufklärung in der Donaumonarchie, 1971.) szemmel láthatólag már elejtette az általunk bírált koncepciót, sajnos azonban anélkül, hogy álláspontjának e lényeges változásáról, annak indokairól, vagy arról tájékoztatná az olvasót, hogy helyette milyen új koncepciót alakított ki” (Kosáry: 262. 1. jegyzet).

Még további lényeges kérdésekben folytat a szerző éles vitát E. Winterrel (pl. a jozefinizmusnak „reformkatolicizmusként” való szintén leegyszerűsítő felfogása ellen stb.): e vitákat a további, a részletes szakmai kritikának kell majd verifikálnia, hiszen ezekben nem csupán eszmei tévedések, de kellemetlen tárgyilag hamis adatok is sűrűn előfordulnak (umso schlimmer für die Tatsachen? . . .)

Tudományetikai szempontból nagyon sokra kell értékelnünk azt a kritikai szigort, mellyel Kosáry számon kéri a helyes adatokat és helyes eszmetörténeti elveket a nemzetközi tekintélyű külföldi tudóson: a nem szakmabeli olvasó számára is öröm ez a bátor és világos kritikai hang és lendület, ami eléggé ritka tudományos életünkben és amihez persze a bírálónak nagyon felkészültnek kell lennie.

A nem szakmabeli olvasót is meg fogja lepni, hogy az E. Wintertől eredő téves eszmék milyen könnyen, kellő kritika nélkül és milyen széles körben terjedtek el, persze elsősorban az ausztro-szlavizmusban érdekelt történészek között. Említetük már a jozefinizmusnak reform-katolicizmusként való téves felfogását; nem kevésbé téves az osztrák felvilágosodás forrásai után kutatva azt hirdetni, hogy Mária Terézia a holland Van Swieten közvetítésével janzenista hatás alá kerülve, a vallásos kegyesség morálját követve tett engedményeket és intézkedéseket a korai felvilágosodás javára. (284.)

A szellemtörténeti felfogás legrosszabb éveire emlékeztető illetően koncepciókat Kosáry ugyancsak jó okkal utasítja el, hiszen – egyrészt – a holland–francia viszonyokat tükröző gallikanizmus a katolicizmuson belüli „eretnek” mozgalom volt, amelynek eszmei tendenciája – túl a kronológiai tévedéseken – semmiképp nem egyeztethető össze Mária Terézia ortodox katolicizmusával; másrészt Van Swieten, a derék császári udvari orvos, ha valamit importált a forradalmi Németalföldről, az egyáltalán nem lehetett a janzenista, Pascal-féle kegyesség, hiszen Van Swieten – éppen megfordítva – a természettudományos felvilágosodás híve volt, magas erkölcsi elveket valló szabadkőműves, aki nagy szerepet játszott az osztrák felvilágosodás kibontakozásában.

Éppen mert a 18. század volt a kor, amelyben az addig szükségképpen vallásos mezben megjelenő szellemi mozgalmak lehántják magukról ezt a mezt és rendre szembefordulnak a gondolkodó, vallási kötelekeivel: éppen ezért növekszik meg az eszmei küzdelmeknek s így a művelődéstörténetnek is a jelen-

tősége a legtöbb európai nép történetében. Vonatkozik ez nem „csupán” egy-egy kultúra egészére, de annak minden intézményére, közvéleményére stb. is, beleértve magát az egyedi gondolkodó embert is, de legfőképpen a kulturális „csoportok”, szövetségek, írói iskolák közös és jellegzetes „mentálisát”, filozófiáját, eszme- és értékrendszerét.

Jelentős érdeme Kosáry könyvének, hogy az eddig szokásosnál nagyobb figyelmet szentel (anélkül, hogy ezzel művének szerkezeti arányait eltorzítaná) a szabadkőművességnek, első sorban H. Balázs Éva idevonatkozó magyar és osztrák kutatásaira építve. Mág is bizonyos köd veszi körül ezt a politikai és kulturális mozgalmat. Hogy ez a köd máig sem oszlott el, jele annak, hogy sok országban és sok tekintetben a vallás és a gondolatszabadság küzdelme máig sem tűnt el és sokan és sokhelyt ma is úgy gondolják el a lelkiismereti és gondolkodási szabadságot, hogy minden gondolat (és vallás) szabad, csupán a szabadgondolkodás (az ateizmus) nem . . .

A művelt ember, vagyis a saját korának műveltségét el-sajátító személyiség, minden korban választásra kényszerült a kor különféle és egymással gyakran ellentétben álló értékfel-fogások, világnézeti irányzatok között. Ez a választás a 18. században az addigiaknál jóval gyorsabb ütemű és az ellen-téteknek nagyobb végletei között mozog. Ezért ez a század az eszmei pálfordulóknak, konverzióknak, – mondjuk ki – áru-lásoknak és megtéréseknek, dilemmáknak és paradoxonoknak, igényléseknek és tagadásoknak sokkal nagyobb lehetőségeit kényszeríti az eszmék körében mozgó, gondolkodó emberre, mint a korábbi századok, pedig a legtöbb azok között sem szűkölködött a késhegyig és máglyáig menő „eszmei” harcok-ban.

Hogy a már említett terminológiai aggályok eloszlatása után végül is mi a mű eszmei irányzata és így helye napjaink világnézeti spektrumában: arra végső soron félreérthetetlenül rávilágít az a pár záró gondolat a kötet végén, ahol Kosáry megvonja az értékrendi mérleget barokk és felvilágosodás

között s a mérleg egyértelműen az emberi haladás javára billen. De nemcsak ez a kimondott általános értékítélet, hanem az a mód is, ahogyan egy-egy ideológiai szempontból releváns részletkérdést kritikai élel elemez: – megnyugtathatja a leginkább aggályos olvasót is arról, hogy Kosáry szíve baloldalt dobog, hogy van a gondolkodásában valami eredendően, alkati módon progresszív, ami miatt azon történetírók sorába tartozik, akiknek a tévedéseikből is tanulni lehet. Ami pedig a történetírónak a saját múltjához és mestereihez való viszonyát illeti: Kosáry teljes joggal bírálhatta E. Winter ausztro-szlavista és egyéb eszmei elfogultságait, mert saját magának a Szekfü iskolához való viszonyát ugyanilyen szigorúan és világosan ítéli meg: élesen elkülöníti magát mestere hírhedt „tudománypolitikai”, katolikus és Habsburg-barát gondolkodásától. Megtagadja tehát mesterének hibáit, s csak erényeit hajlandó követni: a pozitív tények első kézből való kritikai ismeretét és hogy az aszkétikus fáradtsággal megszerzett tényismeretek birtokában az egyetemes történet nagy távlatában egyesítse a konklúziókat szintézissé. Mindezt elegánsan tárgyilagos hangnemben, de félreérthetetlenül teszi. Persze éppen a 18. század éles eszmei feszültségei néha nagyon is megkívánnák a keményebb polémikus hangnemet, kissé visszaidézni egy keveset az előző évszázad hitvitázó káromkodó-durva hangneméből. E. Winter téves eszméivel kapcsolatban láthattuk, hogy Kosáry nem ismeri a tréfát, ha a tárgyi igazságot eltorzító, tudományon kívüli befolyással találkozik. Ám ha a durva hangnem végképp indokolt (mint pl. a janzenizmus felvilágosító jellegének felnagyítása): Kosáry akkor is igyekszik a tudományos elegancia stíluszabályait betartani oly módon, hogy Voltaire-t idézi maga helyett, mondván, hogy „1761-ben azt a nem nagyon izléses kijelentést tette, hogy az utolsó jezsuitát az utolsó janzenista beleivel kellene megfojtani”. (87.)

Nem kétséges, hogy a 18. század végsőikig kiélezett eszmei harcainak igaz megismeréséhez, fokozott jelentősége van a kultúrhistoriai kategóriarendszer „szociális” dimenziójának

minél teljesebb megismerésének, kezdve a társadalmi osztályok eszmei orientációjától egészen az egyes gondolkodók eszmei hitvallásáig, ill. (s e korban a többszám nagyon is indokolt) hitvallásáig. Mivel pedig a lehetséges értékek közti választás intellektuális kényszeréről van itt (és volt is mindig) szó: nélkülözhetetlen bizonyos filozófiai, pszichológiai, szociálpszichológiai vonatkozások felderítése. Hogy ez milyen szükséges, sokat ígérő és nagyon aktuális kutatási terület, azt Kosáry könyve, a benne képviselt koncepció, meggyőzően jelzi. A megvalósítás útján azonban komoly nehézséget jelent történeti és irodalomtörténeti szakmáink hagyományos, de soha nyíltan ki nem mondott eredendő filozófiátlansága. (Hogy e kérdésben ma hol tart közműveltségünk, vagyis jelenlegi társadalmi tudatunk, annak megítélése nem reám tartozik, de bárki megítélheti, ha két társadalomtudományi „nagyberuházásunk” a 10 kötetre tervezett *Magyarország története* és a hatkötetes *Magyar irodalom története* eddig megjelent kötetit egybeveti.)

Az igazságpárti olvasó szívét megdobogtatja az a lendület, mellyel Kosáry visszaperli Van Swieten alakját a janzenizmustól a szabadkőművesség javára (az alperes: ezúttal is E. Winter). Jelentős vonatkozásokat tár fel báró Born Ignác alakjának elfogultság nélküli előtérbe állítása is; ő ugyanis világhírű geodéta, geokémikus és bányaszakértő volt, Erdélyben született, Prágában volt egyetemi tanár, a Royal Society egyik legrégebbi tagja (az osztrák feudalizmus genealógiai bizonytalanságai miatt egyik lexikon bárónak, a másik lovagnak titulálja), de ami a legfontosabb; a bécsi szabadkőműves nagypáholy elnöke; feltehetően vonzó és jótékony személyiség lehetett, mert – Kosáry ezt is tudja – róla mintázta meg a bécsi színigazgató Schikaneder Mozart *Varázsfuvolájának* Sarastro alakját. Emellett, hogy teljesebb legyen a 18. század ideológiai pradoxonjainak száma, jezsuita is volt, – de csak egy évig s aztán kilépett . . . Itt kell megemlítenie a kritikusnak azt a furcsa tényállást, hogy Kosáry az irodalomról szólva, egy

szóval sem említi meg, hogy a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai teljes egészében lefordította a *Varázsfuvolát* s a fordítás meg is jelent a Gulyás József–Harsányi István-féle modern kiadásban!

Nem hibáztatva azt, hogy itt Kosáry esetleg a magyar felvilágosodás eszmei vonatkozásainak egy további eredményekkel biztató nyomvonalát szalasztotta el (éppen napjainkban kezdik emlegetni egyes folyóirataink a „Sarastro-problémát”) – de fel kell hívni szakértőink figyelmét arra, hogy itt történészek és irodalmárok közös mulasztásáról van szó, melyben a főszerep mégis az irodalmároké (anélkül, hogy ez alkalmából az elfelejtés Freud-féle mélylélektani okaira kívánnánk rámutatni). A póre igazság ti. az, hogy Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását sem a „demokratikus nagy Pintér” II. kötetének Cs. V. M. fejezete nem említi meg, sem pedig az ugyancsak irodalmárok szerkesztette *Magyar életrajzi lexikon* Csokonai címszava, bár az előbbi nyíltan szól bevezető fejezetében arról, hogy Csokonait, többek között a szabadkőművesség eszméi is befolyásolták fejlődésében; de nem szól e fontos fordításról a *Magyar irodalmi lexikon* 5 oldalas Csokonai címszava sem, ami azért igen különös, mert e kitűnő mű főszerkesztője maga Benedek Marcell volt, akiről még én is tudom, hogy komoly szálak fűzték a magyar szabadkőműves mozgalomhoz . . . Az egyetlen lexikális mű, amely Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását ismeri: a Berei Andor szerkesztette *Új magyar lexikon*. Kosáry azonban nyilván csak az ennél tudományosabb és igényesebb irodalmi szaklexikonokat konzultálta meg. Tehát nem a saját mulasztásáról van szó, hanem irodalomtörténetünk idevonatkozó mulasztásának „transzfer-hatásáról”.

Nem volna stílszerű Kosáry kiváló művének ismertetését azzal fejezni be, hogy a kultúrtörténeti adatok teljességre törekvő és mintaszerű gazdagsága ellenére sikerült egyetlen részletkérdésben hiányt felfedeznünk. Megjegyzésünk nem Kosáry ellen, hanem Mozart, Csokonai, Born Ignác és a felvilágosodás mellett való állásfoglalás kívánt lenni és remél-

hetően a gondolkodó olvasó egyetértésével találkozik. Annál is inkább kell méltatása során figyelni arra, hogy minden történetírás óhatatlanul ideológiával terhelt műfaj, még akkor is, ha némely szerző lehetségesnek vélné is a dezideologizálását; de kiváltképp ideológiai ötvözetű a művelődéstörténet, hiszen ennek kikerülhetetlen feladata az adott nép és korszak kulturális alkotásait, intézményeit, eszméit stb. elemezni és elhelyezni abban az értékrendben, melyet az egykori és mai szerző a magáénak vallott, ill. vall. Ebben a bonyolult problematikában (és erre példa Csokonai *Varázsfüvelőjének* idézett irodalomtörténeti „sorsa”: hiszen az eszmék és téveszmék, elfogultságok utóhatása hallatlanul makacs). És ezen a területen a filozófiai igényesség sokat segíthet a történésznek, de ma még nem tud kellő mértékben besegíteni az egyéni és csoport-értékrendek kialakulásának pszichológiája sem, hiszen – ami ezzel egyet jelent – máig sem rendelkezünk személyiség-lélektannal, melyre pedagógus és történész, de különösen a művelődéstörténész komolyan építhetne, különösen olyan korszakokban, mint a reformáció és a felvilágosodás: vagyis amelyekben döntő jelenség az eszmékhez való hűség vagy az „ideológiai pályamódosítás”, kezdve a csalódástól az elidegenedésen keresztül egészen a gyűlöletig meg az árulásig. Kosáry nem tér ki ezek elől a kényes kérdések elől. Ezért jósolhatunk neki nagy sikert: mert van értékítélete és azt meri is kimondani. És ennek tudományos, írói és etikai szempontból egyaránt nagy a ritkaságértéke. (Akadémiai, 1980.)

MÁTRAI LÁSZLÓ